

О.С. Туренко

Донецький юридичний інститут Луганського державного університету
внутрішніх справ ім. Е.О. Дідоренка, Україна

ФАКТОР СТРАХУ В РАННЬОМОДЕРНИХ ТЕОРІЯХ ДЕРЖАВИ: ВЕРСІЯ БЕНЕДИКТА СПІНОЗИ

У статті досліджується статус та критерії застосування державою феномену страху в політичній теорії Б. Спінози. Зроблено висновок про те, що філософ не бачив у страху абсолютно ефективного механізму державного управління. Він виходив із субстанційної даності страху, який повинно мужньо раціоналізувати, завдяки постійно діючим демократичним принципам.

Політична теорія Б. Спінози була, зі слів Ж. Мере, «антигобссівським маніфестом» [1, с. 38], відповіддю старозавітному по своїй суті проекту держави Т. Гоббса, де Левіафан, як батько до своїх дітей, абсолютно панував, застосовував необмежене насилля до своїх підданих. «Смертний бог», виправдовуючись загальнолюдськими цінностями – безпекою індивіда та збереженням суспільного порядку, міг порушувати всі природні права людини, які англійський мислитель гіпотетично надав індивідам. Отже, Т. Гоббс позбавляв людину свободи і пропонував деспотичну форму держави, що спиралась на фактор штучно утвореного міфо-сакрального страху. Такий конспект держави, на думку Б. Спінози, позбавляв індивіда людяності – права вільно діяти, свободи думки та совісті – і тому вимагав коригування у бік гуманізації та демократизації державного режиму.

Спіноза, не відмовляючи державі у праві на абсолютність верховної влади, взяв за мету змінити її принципи та межі застосування насилля. Спираючись на критику старозавітної теократії, філософ пропонує свої принципи державного управління, спрямовані на збереження індивідуальної свободи, яку філософ усвідомлював як розумний самоконтроль та самовдосконалення особистості. Щоб такі принципи реалізувалися, необхідно приборкати афекти та пристрасті, що полонять розум людини і одночасно виступають причиною та виправданням деспотії. Одним із ключових афектів є страх, який у спінозівській теорії хоч і залишається деяким соціальним злом, але не для всіх. Страх втрачає свою дієву силу для людей розуму, які опанували пристрасті і є тому добродійними. Страх залишається дієздатним для недосвідчених індивідів, для тих, хто не приборкав пристрастей і не керує собою. Відтак, для удосконалення громадян та їх свобод страх може залишатися в механізмі державного управління. Таким чином, ми знаходимо у Б. Спінози думку про дуалістичну спільноту: нерационально-афективних індивідів, що поринули в пристрасті і тому потребують державної опіки, та спільноту добродійних та раціональних людей, які, за визначенням К. Майноуга, «...не мають потреби у політичній владі: такі люди співпрацюватимуть природним чином і без потреб у примусі» [2, с. 175]. Межею двох представлених спільнот є раціонально-колективне опанування афектами, передусім страхом.

Метою цієї статті є визначити місце та критерії застосування феномену страху в державницькій теорії Б. Спінози. Об'єктом дослідження виступає політична теорія Б. Спінози, а предметом – фактор страху в його суспільно-державницькій версії.

Попередньо слід зазначити, що моністичний світогляд Б. Спінози надихав його на визнання раціонально-універсального принципу єдності світу. Цим принципом є свобода, яка надавала особі можливість усвідомити розмаїття та безкінечність світу – модусів єдиного, всеприсутнього Бога. Вільно самоудосконалюючись, люди наближалися до Його повноти, до єдності та гармонії світу. Свобода, в спінозівській теорії, впливає із прав кожної природної істоти і є метою існування людини, що досягається розумним життям. Більше

того, свобода прямо пропорційна ступеню раціоналізації індивідуальних дій – тільки той вільний, який живе, керуючись розумом. Втім, міркує філософ, свобода здобувається за суворою необхідністю, оскільки все існує, і в природі, і в суспільстві, детерміновано. Це нерозривний ланцюг причиново-наслідкових процесів, усе обумовлене всеохоплюючою субстанцією. Отже, обґрунтовуючи поняття свободи необхідності (*libera necessitas*), Б. Спіноза легітимізує концепт вільного самовизначення людини.

Як уже зазначалось, перешкоджає об'єднанню людини з Богом та свободі рабська залежність людини від афектів та пристрастей. Подолати їх і наблизити час єднання можна завдяки не лише індивідуальному розуму та етиці, але і розумно скерованій державі. Головною метою держави є забезпечити свободи розумним та моральним особам, а також надати таку потенційну можливість недосвідченим – черні, юрбі (*velgus*). Утвердження держави відбувається через спільність людських інтересів, де верховна влада поєднує в собі «всезагальне зусилля, яке штовхає людей до збереження самих себе», тобто дає безпеку та право на самовизначення людини, що є природними правами індивіда. Природні права як частка всезагального принципу субстанційної необхідності є могутнім прагненням всього живого до самозбереження. Такий верховний закон, зазначає Б. Спіноза, є першою і єдиною основою людської доброчинності.

Спіноза виводить походження держави з постулатів, подібних до тих, що пропонував Т. Гоббс, але змінює її характер та значення для індивіда. Завдяки цьому спінозівська теорія значно відрізняється від проекту Т. Гоббса. Відмінність двох теорій розкриває Р.Й. Димерець, який зазначає, що «...на відміну від правової теорії Т. Гоббса, де природна сила окремої людини, виражена в природному стані у формі її природного права, може бути відчужена від неї й передана суверену, в правовій теорії Б. Спінози природне право окремої людини є передусім інтелектуальною причиною виникнення держави, тому воно не втрачає в ній своєї природи, через що кожна окрема людина в державі не лише не втрачає своєї природної (інтелектуальної) сили та свободи, а навпаки, збільшує її, й на цьому ґрунтується також могутність самої держави. Держава у Б. Спінози не є ані джерелом, ані гарантом тілесного та духовного існування громадян, натомість вона є тим природним середовищем, в якому людина спроможна актуалізувати свою особисту здатність до вільного існування» [3].

Природа страху та його місце у державотворенні. У спінозівській теорії афект страху визначається як «неправильний погляд» людини, що очікує поганих, загрозливих для неї речей та дій, і це утворює особливу «форму душі» [4, с. 87-88]. Тим самим нідерландський філософ наполягає на розумних властивостях людини, залежності розуму від пануючих у спільноті уявлень і змін, у небезпечних умовах (незалежно від того, реальні вони чи ілюзійні) людської сутності – душі. Трансформація душі (що, за Б. Спінозою, є природною можливістю людини усвідомлювати стан свого тіла), під впливом страху усамітнює індивіда від реальної субстанції, спільноти та відчужує від раціональності, перетворюючи будь-якого індивіда на деякий час на півлюдину (*velgus*). Таке відбувається не лише через афект страху, але і через те, що страх є протилежним до надії відчуттям. Автор «Етики» помічає, що «...немає ані надії без страху, ані страху без надії» [5, с. 481].

Додамо, що в спінозівській теорії надії дається дуалістична характеристика. З одного боку, це християнський ідеал спасіння, піднесено-раціональне прагнення єднання з Божественним. А з іншого боку, надія – це пристрасть, яка з античної епохи розглядається як зло, бо через неї душа перестрибує через дійсність, і тим «уносить» людину від її реального самовизначення. Щоб перебороти пристрасті – страх та надію – і здобути свободу, Арістотель, наприклад, радив людині виховувати в себе стан мужньої незворушності духу «атараксії». Імовірно, Б. Спіноза поділяв дві визначені світоглядні позиції і проголошував, що свобода може бути поглинутою необґрунтованою надією (фантазуваннями, ілюзіями) або «застрагнути» в острахах, тобто душа не зможе раціонально усвідомлювати стану свого тіла.

Під впливом оманливих надій та острахів людські душі калічаються, а розум підкоряється марновірствам, і тим звужується міра розумної свободи. Більше того, на думку Б. Спінози, якщо страх зберігає та підтримує марновірство [6, с. 7-8], то і марновірство, як вища форма оманливості надій, поширює страх у суспільстві – нав'язує особі форму душі, яка втратила розум та свободу. Отже, «задавлена» страхом душа та помилкові соціокультурні феномени (владопоклоніння, релігійні догми тощо) створюють особливу форму спільноти, яка наближує утвердження деспотичної держави.

Марновірство створює передумови для утворення юрби, над якою панує ірраціональний Фатум. Втім, усвідомлення сили Фатуму породжує іншу форму страху – страху самотності. Останній, за міркуванням філософа, вказує на факт усвідомлення індивідом своєї безпритульності та незахищеності перед світом, неможливості самотійно протистояти природним силам та фатальному руху історії. Страх самотності підштовхує індивідів до колективної згуртованості, контролю своїх егоїстичних пристрастей та розумного існування в спільноті. В цьому сенсі Б. Спіноза зазначає, що «...страх самотності властивий усім людям, бо наодинці ніхто не володіє силами, достатніми для самозахисту і для здобуття усього необхідного до життя, люди, отже, за природою прагнуть цивільного стану і не може так статися, щоб люди коли-небудь абсолютно з нього вийшли» [6, с. 314]. Відтак, усвідомлений страх самотності переборює його іншу форму – страх-надію, що, ймовірно, є досягненням розумної частини спільноти – добродійних та розумних людей, а не *velgusy*.

У свою чергу, відмічає мислитель, щоб досягти індивідуально-соціальної гармонії, передусім необхідно якось або чимсь приборкати різноманітні пристрасті – «темні ідеї» [5, с. 490]. Єдине, що може вгамувати чи зменшити вплив афектів і тим підпорядкувати їх людському розуму, є присутність більш сильної за впливом та протилежної у значенні, іншої пристрасті [5, с. 501]. Таким універсальним афектом у спінозівській теорії виступає концентрована в єдину політичну силу загроза – штучний острах, яким володіє держава у формі закону. Тому що, як зазначає автор «Теологічно-політичного трактату», жодне суспільство «...не може існувати без влади й сили, а отже, і без законів, які гамують і стримують жагу і пристрасті людей» [7, с. 64].

Отже, приборкання індивідуальних пристрастей та афектів, соціального хаосу і встановлення соціальної гармонії відбувається завдяки встановленню законів, державних обмежень, які утверджуються головним чином «шляхом погроз». Таким чином, перехід до громадського стану у нідерландського філософа, як і в гоббсовій теорії, відбувається (для нерозумних та аморальних осіб) завдяки страху, феномену, який належить державі, яка у свою чергу монополізує його, як і надію.

Спіноза акцентував увагу на тій обставині, що «...громадський стан встановлюється по природному ходу речей для усунення загального страху і щоб уникнути загальних бід» [6, с. 301]. У цій тезі однією з ключових ідей є та, що громадський стан, держава, як детермінована інституція природного стану, вбирає в себе різноманітні індивідуальні афекти та оманливі надії індивідів. Спінозівська держава, за влучним виразом К. Фішера, «ув'язнює до клітки» пристрасті індивідів, тим самим, з одного боку, оберігає своєю силою підданих від них самих, іноді не розумних, від непрогнозованості світу, від їх відчуття самотності, але, з іншого боку, держава вселяє підданам своєю необмеженою могутністю страх і розумну надію та право бути вільними. Держава з її міццю є природною та корисною необхідністю, яку людині слід розумно сприйняти і коритися їй. Тому що держава своєю здатністю створювати простір для вільної самодоскональності людини упорядковує фатум історії і тим забезпечує вищий рівень свободи.

Верховна влада та фактор страху. Щоб держава завжди залишалась корисною та ефективною, такою, що надає індивідуальну свободу і тим навіть загальну надію на теперішнє та майбутнє, на думку Спінози, повинна характеризуватися наявністю верховної влади (*imperium*) – суверенністю. Слідуючи гоббсовій теорії, Спіноза зазначає, що верхов-

на влада є загальним духом держави, яка керує всім і всіма. Вона визначає, що є справедливим і що є несправедливим, що слід робити і від чого слід утримуватися. Верховна влада видає, тлумачить та відмінює закони, призначає державних службовців та чинить правосуддя. Одночасно верховна влада не пов'язана з жодним законом, але всі повинні їй у всьому коритися – навіть коли державні закони є повною нісенітницею. Отже, суверенітет держави визначається її правоздатністю, тобто можливістю нав'язувати через закон свою розумну волю та страх для непокірних.

Спіноза в цьому сенсі зазначає, що «...державна, щоб бути правоздатною, зобов'язана зберігати причини пошани і страху; у противному випадку вона перестає бути державою» [6, с. 309]. Таким чином, виникає управлінська аксіома: не існує держави, яка б не втілювала страх своїм підданам, але за це піддані позбавляються своїх острахів і отримують безпечний простір самовдосконалення, розумно детерміновану надію на свободу, реалізацію своїх життєвих потенцій в межах громадського стану. При цьому філософ виокремлює феномен страху із механізмів державного контролю поведінки індивіда, які до нього сформулював Т. Гоббс, не для того, щоб зменшити значення інших інститутів держави (формування ідеології, правосуддя тощо), а навпаки. Держава, як втілення волі та сили багатьох індивідів, концентрує в собі всі індивідуальні надії на щастя та страхи, стаючи таким чином продовженням природного права всієї сукупності індивідів, жорсткою соціальною необхідністю. Відтак, немає суверенної влади, держави без цих головних атрибутів людської сутності – страху та надії. Вони стають сутнісним законом державної необхідності, що визначає свободу індивіда.

Втім феномен страху, що виступає у Б. Спінози одним з інтегруючих факторів індивідуального та суспільного життя, може втратити свою амбівалентну протилежність – надію. І з того часу страх буде виступати руйнівним фактором індивідуальної свободи, стаючи «темною ідеєю» всевладдя суверена, афектом, що спрямовує дії всіх членів суспільства, а передусім монарха. Таким чином, афект страху, представлений силою держави, може суперечити природному праву, закону самозбереження, розумному існуванню людини. Тому нідерландський мислитель був прихильником федеративної форми республіканського устрою, вважаючи, що первинним сувереном у державі завжди є народ. У такій державі громадяни погоджуються діяти лише в межах тих набутих рішень, які були вироблені колегіально, за умови прийняття рішень більшістю голосів.

До цього слід додати, що Б. Спіноза бачив гарантію збереження природного права та розумного стану людства в суспільній угоді між індивідами та державою. Для досягнення рівноваги між суспільством та верховною владою суспільний договір діє постійно, він не має завершення. Проте між двома суб'єктами відносин, зазначає мислитель, знову стоять афекти та пристрасті, що перетворюють їх, поєднуючись з суб'єктами договору в єдиний комплекс взаємовідносин. А оскільки в афектів обов'язково є об'єкт, який приносить незадоволення чи задоволення, це означає, що афект може формуватися штучно, зовні. Слід лише створити об'єкт, який є або страшний, або такий, що надихає на любов, і у мить у індивіда виникає відчуття страху або любові, і навпаки [5, с. 472]. Так почалося в час складання суспільної угоди. Коли народ уклав угоду, він створив зовнішній об'єкт страху – власне суверенну державу, якій належить право верховної влади. Народу ж ідеально належить зворотне право – скерувати верховну владу, замінювати форми об'єкта, що страхує залежно від розумного усвідомлення стану афектів у суспільстві, а не навпаки. Держава може існувати та діяти лише в межах розумної (природної необхідності), мирної злагоди, а не завдяки війні, тобто держава не повинна створювати об'єкти страху, які відсутні в індивідів, без волі самого народу. Народ кориться державі, тому що вона втілює його надії на свободу та щастя і захищає від зовнішніх об'єктів страху, які не повинні визначати внутрішні афекти та пристрасті людей. Суверенна держава оберігає свій народ від таких острахів.

Неминучою платою людини за користування вільними умовами життя в межах держави, вважав Б. Спіноза, є повне підпорядкування верховній владі, яка передусім втілюється в правоздатності держави. Обов'язок людини – виконувати закони влади, навіть якщо вона з ними не погоджується.

Правоздатністю держави, на думку мислителя, є такі принципи. По-перше, сила держави перебуває не в можливостях творити свавілля, а у здійсненні розумної політики, що відповідає природній необхідності. Природне право і є єдиним правилом існування та діяльності держави. Отже, вона не підпорядковується громадському праву, і тому держава не може творити злочин у межах цього права. Однак заради «збереження причини поваги та страху» держава не повинна «відкрито порушувати і зневажати нею ж самою видані закони». По-друге, межа могутності держави зумовлена природою підданих, які лише тією мірою визнають це право держави, якою вони бояться її погроз чи люблять громадський стан. Іншими словами, за межами втручання держави в життя та дії людей перебувають способи судження, свобода совісті, право людини свідчити проти себе тощо. Йдеться про природні права людини, які, на думку Б. Спінози, не можуть бути відчужені від індивіда на користь держави. По-третє, до права держави не належить те, що не до вподоби більшості. Оскільки право держави визначається могутністю народу, держава повинна рахуватися з думкою народу, щоб не дати приводу до заколоту з його боку [8, с. 249-250].

Слід зазначити, що Б. Спіноза, трактуючи принцип суверенітету, виділяв дві його форми, які розрізняються змістом, формуванням та засобами управління підлеглими. Перша форма – суверенітет вільного народу, в якому переважає розумне відчуття надії, друга форма – суверенітет підкореного війною народу, в якому панує відчуття страху. У цьому сенсі філософ зазначає, що «...вільний народ більше керується надією, ніж страхом, скорений – більше страхом, ніж надією, бо перший прагне поліпшити життя, другий – лише уникнути смерті; перший, говорю я, прагне жити для себе, другий вимушений віддаватися переможцю, чому ми і говоримо, що один перебуває в рабстві, інший – у свободі. Отже, мета верховної влади, що здобувалася ким-небудь по праву війни, є панування і скоріше володіння рабами, ніж підданими. І хоча між верховною владою, яка створюється вільним народом, і тією, яка отримується по праву війни, якщо ми звернемо увагу на право тієї й іншої, взагалі не можна побачити істотної відмінності, проте їх мета, як ми вже показали, а крім того, і засоби, якими кожна повинна користуватися для самозбереження, є абсолютно різними» [6, с. 312-313].

Як бачимо, у теорії Б. Спінози суверенітет держави залежить від духу народу, від бажання кожного бути вільним, більше того – від мистецтва зберігати мир в суспільному житті, від мужнього та розумного переборення свого страху перед деспотією. У цьому сенсі мислитель зазначає, що «...мир є не відсутність війни, але чеснота, що виникає з твердості духу; бо покора – це неухильна воля виконувати те, що повинно відбутися через загальне рішення держави. Крім того, держава, де мир залежить від відсталості громадян, яких ведуть, як худобу, лише для того, щоб вони навчилися рабствувати, правильніше б назвати безлюдною пустелею, ніж державою» [6, с. 312]. Отже, ідеальна мета держави полягає не в тому, щоб абсолютно панувати над людьми й тримати їх у страху, перетворюючи потенційно розумних істот на рабів, а в тому, щоб звільнити їх від страху, щоб кожний сам зміг підтримати своє природне право на життя і вільну діяльність без шкоди для себе та інших. При цьому Б. Спіноза залишає за державою право застосування примусу. Втім це не означає деспотії, оскільки страх, закладений у примусі, є механізмом, що змушує дотримуватися раціональної, правильної моделі поведінки, що забезпечить самовдосконалення людини.

Щоб раціональний вибір держави збігався з детермінованим рухом субстанції (набув вищої справедливості), а державна міць не порушувала індивідуальну свободу, Б. Спіноза пропонує демократичні принципи державного управління. Демократія трактується

філософом як синтез двох начал, що створює правопорядок: один з них є принцип покори верховній владі; інший – свобода. Тож демократія є впорядкованою свободою, або громадським порядком підкорення владі (організованої як суверенне зібрання рівних громадян). Тут свободу дії Спіноза замінює свободою думки, яка стає, за умови її раціонального обґрунтування в публічному просторі, колективним надбанням, цінністю, що легітимізується в законах держави.

Підсумовуючи, слід зазначити, що феномен страху займає в державницькому проекті Б. Спінози ключове місце. Починаючи з того, що страх є первісним резервуаром мотивації до соціальної дії як оманливого «калічення душі» та його протилежності – позитивного поклику утворити особливий простір свободи та самореалізації – державу, і завершуючи державною функцією «вихователя», розумно упорядкованим механізмом контролю за діями та свободою напівсвідомої юрби та принципом непорушності верховної влади. Ймовірно, Б. Спіноза не бачив у страху абсолютно ефективного механізму державного управління. Філософ виходив із субстанційної даності страху, який повинно мужньо раціоналізувати, завдяки постійно діючим демократичним принципам. Передусім свободою слова та колективним обговоренням суспільних проблем (саме в публічній сфері всі можливі пристрасті та афекти повинні бути відкриті, розумно збалансовані), які вирішуються в суспільних угодах і стають діючими законами, що охороняються могутністю держави. У цій сфері фактор страху є обов'язковим як для окремих індивідів, так і для державного керівництва. Саме ця сфера утверджує в суспільних відносинах верховенство права та обмежує будь-яку форму свавілля (деспотії). Ще одним механізмом контролю необмеженості державної влади (страху, який закладений в ній), на думку Б. Спінози, є право народу на вибір управлінців – розумних та добродійних особистостей, що позбавились марновірства, у тому числі теократичних переконань.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мере Ж. Принципи суверенітету. Історія та основи новітньої влади : [текст] / Жерар Мере ; [пер. з фр. Л. Кононовича]. – Львів : Кальварія, 2003. – 216 с. – (Серія «Ессе-XX»).
2. Майноут К. Анатомія лібералізму : [текст] // Лібералізм : [антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий] / Кеннет Майноут. – К. : Смолоскип, 2002. – С. 165-198. – («Політична ідеологія». Вип. 3).
3. Димерець Р.Й. Концепція влади в філософії Б. Спінози : автореф. дис. канд. філос. наук : 09.00.05 / Р.Й. Димерець. – К., 2006.
4. Спиноза Б. Краткий трактат о Боге, человеке и его счастье : [текст] / Спиноза Б. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. – С. 23-131. – Серия «Выдающиеся мыслители».
5. Спиноза Б. Этика, доказанная в геометрическом порядке : [текст] / Спиноза Б. – Ростов-на-Дону : «Феникс», 1998. – С. 325-591. – Серия «Выдающиеся мыслители».
6. Спиноза Б. Политический трактат : [текст] / Спиноза Б. Избранные произведения : в 2 т. Т. 2. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1957. – С. 285-382.
7. Спіноза Б. Теологічно-політичний трактат : [текст] / Бенедикт Спіноза ; [пер. з лат. В. Литвинов]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 237 с.
8. История политических и правовых учений : [учебник для вузов / под общ. ред. чл.-корр. РАН В.С. Нерсесянца]. – М. : ИНФРА*М, 1996. – 736 с.

О.С. Туренко

Фактор страха в раннемодерных теориях государства: версия Бенедикта Спинозы

В статье исследуются статус и принципы применения государством феномена страха в политической теории Б. Спинозы. Сделан вывод о том, что философ не усматривал в страхе абсолютно эффективного механизма государственного управления. Он исходил из субстанциональной данности страха, который необходимо мужественно рационализировать, благодаря постоянно действующим демократическим принципам.

O.S. Turenko

Phenomenon of Fear in the Early Modern Theories of State: B. Spinoza's Version

Status and principles of application the phenomenon of fear by the state in the political theory B. Spinoza are investigated.

Стаття надійшла до редакції 30.04.2010.